

Erkam GÖRÜCÜOĞLU

Hârisî'nin Müsnedü Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Öz

Bu çalışma, erken dönem Hanefî hadis literatürünün önemli hadis kaynaklarından olan Hârisî'nin (ö. 340/952) *Müsnedü Ebî Hanîfe* adlı eserini, Hanefî hadisçiliği ve hadis ricâl ilmi açısından bir analize tabi tutmaktadır. Hicrî II. yüzyıldan itibaren Hanefî geleneği içinde sistemleşen Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilen rivâyetleri toplama çabasının en eski ve en önemli halkalarından biri olan bu müsned, sonraki teliflere kaynaklık etmesi ve rivâyet tekniğindeki metodolojik özgünlükleri sebebiyle müstesna bir değere sahiptir. Çalışma, Hârisî'nin ricâl ilmindeki tartışmalı konumunu ele almakta ve eserini nüsha karşılaştırmaları, isnad özellikleri, rivâyet türleri ve müellifinin tenkit/değerlendirme yöntemleri açısından tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle, Hârisî'nin hayatına ve ilmî yönüne işaret edilmiş ardından onun hakkında ricâl kaynaklarında yer alan menfî ve müspet değerlendirmeler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Yapılan araştırmalar, kendisine yöneltilen 'hadis uydurma' gibi ağır ithamların, çoğunlukla kimliği meçhul ya da bizzat tenkit edilmiş râvilerle dayandığı ortaya konulmuştur. Bu eleştirilerin büyük ölçüde, dönemin ehl-i rey ve ehl-i hadîs çevreleri arasındaki mezhebî gerilimlerin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Buna karşılık, İbn Mende (ö. 395/1005) ve İbn Ukde (ö. 332/944) gibi önemli hadis âlimlerinin Hârisî hakkındaki tevsikleri, onun hadis ricâlî içindeki konumu göstermektedir. Rivâyet aldığı râviler arasında yer alan ve hadis uydurmakla itham edilen Ebû Saîd b. Ca'fer'den (ö. ?) gelen rivâyetlerin toplam rivâyetlere oranının %1,7 gibi oldukça düşük bir seviyede kalması ve bu malzemenin dahi diğer tariklerle desteklenmesi, Hârisî'nin pasif bir derleyici değil, rivâyetleri değerlendirerek eserine taşıyan bir muhaddis olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma, *Müsnedü Ebî Hanîfe*'yi erken Hanefî hadis mirasımızın anlaşılması açısından vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olarak yeniden tanımlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hârisî, Müsnedü Ebî Hanîfe, Ebû Hanîfe, Ehl-i Rey.

Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul/Türkiye

e-mail: erkamgorucuoglu@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6076-9770, RoR ID: <https://ror.org/00jga9g46>

ATIF: Erkam Görücüoğlu, "Hârisî'nin Müsnedü Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 17 (Haziran 2026), 1-43. doi.org/10.66746/tahkik.1829439

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 24 Kasım 2025

Kabul Tarihi: 09 Nisan 2026

CC BY-NC | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik beyanlar makalenin son sayfasında yer almaktadır. / Ethical statements are located on the last page of the article.

An Evaluation of al-Ḥārīsī's *Musnad Abī Ḥanīfa* from the Perspective of Ḥadīth Studies

Abstract

This study subjects *Musnad Abī Ḥanīfa*, a pivotal Ḥadīth source of the early Ḥanafī Ḥadīth literature compiled by al-Ḥārīsī (d. 340/952), to an analysis from the perspective of Ḥanafī Ḥadīth scholarship and the science of Ḥadīth narrators ('Ilm al-Rijāl). This *Musnad*, which represents one of the earliest and most significant efforts to collect narrations attributed to Abū Ḥanīfa (d. 150/767) -a movement that systematized within the Ḥanafī tradition from the second century AH onward- holds an exceptional value due to its function as a source for later compilations and the methodological originality in its transmission technique. The study addresses al-Ḥārīsī's debated standing in 'Ilm al-Rijāl and aims to analyze his work through manuscript comparisons, isnād characteristics, types of narrations (riwāyāt), and the author's methods of critique and evaluation. The work first points to al-Ḥārīsī's life and scholarly persona, followed by a detailed examination of the negative and positive assessments (jarḥ and ta'dīl) found in Rijāl sources concerning him. Research reveals that severe accusations leveled against him, such as "forging ḥadīths," are primarily based on sources that are either anonymous or criticized themselves. It can be considered that these criticisms are largely a consequence of the sectarian tensions between the Ahl al-Ra'y and the Ahl al-Ḥadīth circles during that era. Conversely, positive affirmations (tawthīq) from important Ḥadīth scholars like Ibn Mandah and Ibn 'Uqdah offer a more consistent framework for determining his standing within the science of narrators. Furthermore, the very low proportion (only 1.7%) of narrations sourced from the criticized Abū Sa'īd b. Ja'far -and the fact that even this material is supported by other chains of transmission (ṭuruq)- demonstrates that al-Ḥārīsī was not a passive compiler but a Ḥadīth scholar who assessed the narrations before incorporating them into his work. Consequently, this study redefines *Musnad Abī Ḥanīfa* as an indispensable reference for understanding the legacy of early Ḥanafī Ḥadīth tradition.

Keywords: Ḥadīth, al-Ḥārīsī, *Musnad Abī Ḥanīfa*, Abū Ḥanīfa, Ahl al-Ra'y.

PhD, Ministry of Education, Istanbul/Türkiye

e-mail: erkamgorucuoğlu@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6076-9770, RoR ID: <https://ror.org/00jga9g46>

CITE: Erkam Görücüoğlu, "An Evaluation of al-Ḥārīsī's *Musnad Abī Ḥanīfa* from the Perspective of Ḥadīth Studies". *Tahkik Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts* 17 (June 2026), 1-43. doi.org/10.66746/tahkik.1829439

Article Type: Research Article

Date Received: 24 November 2025

Date Accepted: 09 April 2026

GİRİŞ

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) fıkıh ilmindeki merkezi konumu, erken dönemden itibaren onun hadis rivâyetiyle ilişkisini de tartışma konusu hâline getirmiştir. Ehl-i rey ve ehl-i hadîs mensupları arasındaki mezhebî ve ilmî gerilimler çerçevesinde, Ebû Hanîfe'nin hadis rivâyetindeki yeri, rivâyetlerinin sayısı ve sıhhati hakkında farklı kanaatler ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların en somut yansımalarından biri, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen rivâyetleri cemetmeye yönelik müsned türü derlemelerdir. Hicrî II. yüzyıldan itibaren Hanefî gelenek içinde teşekkül eden *Müsnedü Ebû Hanîfe* literatürü, Ebû Hanîfe'nin hadisle irtibatını öne çıkarmayı ve Hanefî çevrelerinin hadis mirasını kayıt altına almayı hedefleyen bir çaba olarak okunabilir.

Bu literatür içinde Hârisî'nin (ö. 340/952) derlediği *Müsnedü Ebû Hanîfe*, telif tarihi itibarıyla erken bir halkayı temsil etmesi, sonraki Ebû Hanîfe müsnedlerine kaynaklık etmesi ve rivâyet yapısındaki özgün nitelikleri sebebiyle müstesna bir yere sahiptir. Buna rağmen, söz konusu müsned hakkında doğrudan ve kapsamlı araştırmaların sınırlı olduğu, mevcut çalışmaların ise çoğu zaman ya Ebû Hanîfe müsnedleri arasında kısa tanıtımlarla yetindiği ya da Hârisî'nin eserinden sistematik bir tenkit süzgeci işletmeksizin yararlandığı görülmektedir. Diğer taraftan, klasik ricâl literatüründe Hârisî hakkında yer alan cerh ve ta'dil kayıtları, onun şahsı ve eseri etrafında müstakil bir tartışma alanı oluşturmuştur.

Bu makale, erken dönem Hanefî hadis literatürünün önemli kaynaklarından biri olan Hârisî'nin *Müsnedü Ebû Hanîfe* adlı eserini hadis ilmi açısından kapsamlı biçimde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada iki temel soru ekseninde hareket edilmektedir: Birincisi, Hârisî'nin ilmî şahsiyeti ve hadis ricâlindeki konumu, klasik cerh-ta'dil literatüründeki menfî ve müspet değerlendirmeler birlikte dikkate alındığında nasıl yeniden

konumlandırılabilir? İkincisi, Hârisî'nin *Müsnedü Ebî Hanîfe'si*, rivâyet türleri, isnad yapısı, semâ ve edâ lafızları, mütâbi ve şevâhid kullanım tarzı ve başvurduğu kaynaklar bakımından nasıl bir metodolojik çerçeveye sahiptir ve bu çerçeve eserin hadis ilmindeki değerine dair ne söylemektedir?

Bu çerçevede öncelikle Hârisî'nin hayatı, nesebi, rihleleri, hocaları ve talebeleri tespit edilerek ilmî kişiliği ortaya konulmuştur. Ardından Hârisî hakkında klasik kaynaklarda yer alan ithamlar, tedlîs, zayıflık ve münker rivâyet nakli gibi eleştiriler, aynı kaynaklarda bulunan "hâfız", "fakih" ve "güvenilir" gibi ta'dil ifadeleriyle birlikte yeniden değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme yapılırken, özellikle ehl-i rey ile ehl-i hadîs arasındaki mezhebî hassasiyetlerin cerh-ta'dil hükümlerine yansıma ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır. Ayrıca, Hârisî'nin *Müsned'*inde problemli kabul edilen bazı râvilerden yaptığı nakillerin sayısı, oranı ve mahiyeti tahlil edilerek, bu ithamların eserin bütününe teşmil edilip edilemeyeceği sorgulanmaktadır.

Çalışmanın ikinci eksenini, *Müsnedü Ebî Hanîfe'*nin metin ve isnad yapısının tahlili oluşturmaktadır. Bu amaçla, eserin farklı yazma nüshalara dayanan iki modern tahkikli baskısı (Esyûtî ve Behrâicî neşirleri) esas alınmış, bunların dışında Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan ve önceki baskılara yansımamış bir nüsha da dikkate alınmıştır. Nüshalar arasındaki farklılıklar, özellikle râvi isimleri ve isnad şebekesi bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bunun yanında, *Müsned'*de yer alan rivâyetler merfû, mevkuf ve mürsel oluşları açısından tasnif edilmiş; semâ ve edâ lafızlarının dağılımı istatistiksel olarak ortaya konularak, Hârisî'nin semâ, kırâat ve kitâbet yoluyla rivâyetleri nasıl kullandığı gösterilmiştir.

Eserin iç yapısına dair incelemede, Hârisî'nin rivâyet tekniği üzerinde özellikle durulmuştur. Müellifin, bir hadisi naklettikten

sonra aynı rivâyetin Ebû Hanîfe kanalıyla gelen diğer mütâbi' ve şevâhidini sistemli şekilde sıralaması, isnadlar arasındaki farklılıkları kaydetmesi, zaman zaman "daha sahih" olan isnadı tercih ettiğini açıkça belirtmesi ve mübhem sahâbî veya tâbiû râvilerin kimliğini başka isnadlar üzerinden tayin etmesi, onun pasif bir derleyici değil, aktif bir münekkît olduğunu göstermektedir. Çalışmada, bu örnekler üzerinden Hârisî'nin hadis tenkidi, ricâl bilgisi ve Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğini savunma biçimi ortaya konulmaktadır.

Çalışmada *Müsnedü Ebî Hanîfe*'nin kaynakları ele alınmakta; bilhassa Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) ve İbn Ukde (ö. 332/944) gibi isimlerin eserin şekillenmesindeki belirleyici etkileri tespit edilmektedir. *Müsned*'deki isnadlar üzerinden yapılan taramada, rivâyetlerin kayda değer bir kısmının İbn Ukde kanalıyla gelmesi, onun da bir *Müsnedü Ebî Hanîfe* tasnif etmiş olması ve çeşitli yazılı kaynaklardan kitâbet yoluyla nakillerde bulunması, Hârisî'nin eserinin sağlam bir "asıl" geleneğine dayandığını göstermektedir. Böylece Hârisî'nin *Müsned*'i, sadece Ebû Hanîfe'ye nispet edilen hadislerin toplandığı bir derleme olmanın ötesinde, erken dönem Hanefî hadis mirasını yansıtan, isnad tenkidinin fiilen uygulandığı ve mezhep içi savunuyu ilmî bir zeminde gerçekleştiren bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.

Bu tespitler ışığında çalışma, Hârisî'nin hadis ilmindeki yerini cerh-ta'dil literatürü çerçevesinde yeniden tartışmaya açmayı ve *Müsnedü Ebî Hanîfe*'yi erken dönem Hanefî hadis literatürü ve Ebû Hanîfe'nin hadisçiliği açısından vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olarak konumlandırmayı hedeflemektedir.

1. HÂRİSÎ ve MÜSNEDÜ EBÎ HANÎFE

1.1. Hayatı ve Ailesi

İsmi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb b. el-Hâris b. el-Halîl el-Hârisî el-Kelabâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî (258-340/872-952), lakabı ise Üstâz'dır. Sebezmûnî nisbesi bazı kaynaklarda Sübezmûnî şeklinde de kaydedilmiştir. Bir kaynakta eş-Sebezmûnî olarak geçtiği de görülür; ancak bu son şeklin bir tashif olduğu anlaşılmaktadır. Zira söz konusu nisbe, Buhâra'ya bağlı bir köyü ifade eder ve bu yerleşim yeri kaynaklarda Sebezmûn/Sübezmûn olarak bilinmektedir. Diğer kaynakların tamamında da nisbe, Sebezmûnî veya Sübezmûnî şeklinde geçmektedir. Yaygın olmamakla birlikte Kelabâzî nisbesi de kullanılmaktadır.¹

Hârisî'nin doğum tarihi kaynaklarda ayrıntılı şekilde verilir. Sem'ânî, onun iki yüz elli sekiz senesinde Rebîu'l-âhir ayının ilk günü çarşamba akşamı dünyaya geldiğini kaydeder.² Bu bilgi, Hârisî'nin oğlu Muhammed b. Abdullah (ö. ?) tarafından, babasının beyanına dayalı olarak teyit edilmektedir.³ Kaynaklarda, oğlu dışında ailesi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Zehebî, Hârisî'nin Ubeydullah (ö. ?) adında bir kardeşinin bulunduğunu, onun Sehl b. Mütevekkil (ö. ?) ve Sâlih b. Muhammed el-Hâfız'dan (ö. 293/905) hadis rivâyet ettiğini, Buhâra halkının da kendisinden rivâyette bulunduğunu ve sene belirtilmeksizin Ramazan ayında vefat ettiğini bildirir.⁴

¹ Abdulkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbâd: Dairatu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962), 3/330.

² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/330.

³ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/408.

⁴ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993), 25/41.

Hârisî'nin babası Muhammed b. Ya'kûb (ö. 294/906) ve amcası Ebû Sâlih Cibrîl b. Ya'kûb'un (ö. ?) da hadis rivâyetiyle meşgul oldukları ve Hârisî'nin her ikisinden de rivâyette bulunduğu bilinmektedir.⁵ Bu veriler, Hârisî'nin hadis rivâyetiyle iştigal eden bir aileye mensup olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda Hârisî'nin hayatı ve fazileti hakkında ayrıntılı bilgiler yer almadığından, onun biyografisi ve şahsiyeti tafsilatlı biçimde takip edilememektedir. Buna karşılık, vefatıyla ilgili nispeten detaylı kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre o, 340 yılında Şevvâl ayının beşinde, cuma gecesi seksen iki yaşında iken Buhâra'da vefat etmiştir.⁶

1.2. İlmî Şahsiyeti

Hanefî mezhebinin meşhur fakihleri arasında gösterilen Hârisî'nin ilim tahsiline ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, onun küçük yaşta iken Muhammed b. Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrekân'dan (ö. 264/877) fıkıh dersleri aldığına dair bir kayıt bulunmaktadır.⁷ Muhammed b. Ahmed'in vefat tarihinden hareketle, Hârisî'nin ona talebelik yaptığı sırada en fazla altı yaşında olduğu söylenebilir. Zehebî'nin, Hârisî için kullandığı "onun (Muhammed b. Ahmed'in) küçük talebelerindendi" ifadesi de bunu teyit eder mahiyettedir.⁸ Hârisî'nin semâının 280'li yıllarda başladığına dair rivâyet de onun genç yaşlarda hadis ilmiyle iştigal etmeye başladığını gösteren başka bir delil olarak değerlendirilebilir.⁹

Hadis ilminde rihlelerin önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Hârisî de hadis öğrenmek ve rivâyet etmek amacıyla dönemin

⁵ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/198.

⁷ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

⁸ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

⁹ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

önemli ilim merkezleri olan Bağdat,¹⁰ Horasan, Irak ve Hicaz¹¹ bölgelerine yolculuklar yapmış, gittiği beldelede birçok âlimden hadis almıştır.¹² Onun Belh şehrine yerleştiğine dair bir kayıt bulunsa da¹³ yolculuklarının ardından tekrar Buhâra'ya döndüğü ve burada vefat ettiği yönündeki bilgi daha isabetli görünmektedir.¹⁴ Özellikle fıkıh ve hadis âlimi olmasına rağmen kaynaklarda bir meclis akdedip düzenli olarak ders verdiğine dair açık bir kayıt tespit edilememiştir. Bunun, çok rihle yapmasıyla ilişkili olabileceği düşünülebilir.

Hârisî'nin muhaddis kimliğinin yanı sıra ciddi bir fakih olduğu da kaynaklarda zikredilir. Sâmanî emiri İsmâil b. Ahmed'in, muhtelif meselelerde ona başvurarak sorular yönelttiği ve ondan fetvâ aldığı bilinmektedir. Bu durum, Hârisî'nin devlet adamlarının hürmet ve iltifatlarına mazhar olan bir âlim olduğunu göstermektedir. Leknevî (1848-1886), Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) "el-İntibâh" adlı risalesinde Hârisî'yi ashâbû'l-vücûh'tan saydığını kaydeder.¹⁵ Buradan hareketle Hârisî'nin dönemin fakihleri arasında kabul edildiği söylenebilir. İlk olarak Buhâra'da hadis dinlemeye başlayan Hârisî, muhaddis kimliğinin yanı sıra müçtehit bir Hanefî fakih, tarihçi¹⁶ ve bir rivâyete göre kelâm konusunda eserleri bulunan¹⁷ bir âlim olarak da zikredilmektedir.

¹⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 10/33.

¹¹ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

¹² Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, 10/33.

¹³ Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim fi tabakâtü'l-hanefiyye* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1962), 260.

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 15/409.

¹⁵ Muhammed b. Abdülhay Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 113.

¹⁶ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 260.

¹⁷ Zehebî, *Siyer*, 15/408.

1.3. Hocaları

Hârisî'nin hocaları, ricâl kaynakları ve *Müsned*'deki isnadlar üzerinden iki yoldan tespit edilmiştir. Ricâl kitaplarında 31, *Müsned*'de yapılan tarama neticesinde ise isnadlar üzerinden 192 hocası belirlenmiştir.

Müsned'deki rivâyetler, onun oldukça erken yaşta semâya başladığını göstermektedir. Nitekim hicrî 264'te vefat eden Ahmed b. Muhammed el-İsfehânî'den 2, 265'te vefat eden Muhammed b. Ali es-Serahsî'den 3, aynı yıl vefat eden Mehdî b. Eşkâb el-Bekrî'den 2 (tahvilli isnadlarla) ve 268'de vefat eden Abdullah b. Ubeydullah el-Buhârî'den 41 rivâyeti bulunmaktadır. İlk fıkıh hocası kabul edilen Muhammed b. Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrekân'ın da 264'te vefat ettiği dikkate alındığında, Hârisî'nin altı-dokuz yaşlarından itibaren hadis dinlediği anlaşılmaktadır. Bu veriler, semâsının 280'li yıllarda başladığına dair kaydın, bu tarihlerde semâsının yoğunlaştığı şeklinde anlaşılmasının daha isabetli olduğunu göstermektedir.¹⁸

Hocaları arasında kendisinden çok sonra vefat edenler de vardır. Vefat tarihi 340 olarak kabul edildiğinde, kendisinden yaklaşık elli yıl sonra vefat eden Muhammed b. Ahmed el-Vâiz (ö. 387/998) ve Ahmed b. Muhammed es-Serahsî'den (ö. 390/1000), hocaları henüz küçük yaşlardayken kendilerinden hadis rivâyet ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Hârisî'nin kendisinden yaşça küçük olanlardan da rivâyet aldığını göstermektedir.

Hârisî'nin en çok rivâyette bulunduğu hocası İbn Ukde'dir. Ondan 580 rivâyet nakletmiş, tahvilli isnadlar da eklendiğinde bu sayı 780'e ulaşmıştır. Kûfe'nin büyük hadis hâfızlarından olan İbn Ukde, Şii bir âlim olmasına rağmen Sünnî muhaddisler tarafından da yoğun

¹⁸ Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2002), 4/580.

biçimde başvurulmuş bir isimdir. Kaynaklarda onun bir *Müsnedü Ebî Hanîfe* tasnif ettiği belirtilir; Hârisî'nin ondan yaptığı rivâyetlerin çokluğu da bu bilgiyi desteklemektedir.

İbn Ukde'den sonra en çok rivâyet aldığı hocaları arasında Sâlih b. Ebî Mukâtil el-Herevî'den (ö. 316/929) 94 rivâyet, Sâlih b. Muhammed'ten (ö. 293/906) 71 rivâyet, Ahmed b. Abdullah el-Buhârî'den (ö. ?) 55 rivâyet, Muhammed b. Hasan el-Belhî'den (ö. ?) 47 rivâyet, Muhammed b. Münzir es-Sülemî'den (ö. 302/915) 45 rivâyet, Abdullah b. Ubeydullah el-Buhârî'den (ö. 268/882) 41 rivâyet, Abdullah b. Muhammed el-Belhî'den (ö. 295/908) 39 rivâyet, İsmâil b. Bişr el-Ğazzâl'den (ö. ?) 34 rivâyet ve Muhammed b. İbrâhim et-Tayâlisî'den (ö. 313/926) 33 hadis rivâyet etmiştir.

Hocaları arasında güvenilirliğiyle öne çıkan meşhur âlimler de bulunmaktadır. Bunlar arasında, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde kendisinden rivâyette bulunduğu Ubeydullah b. Vâsıl (ö. 272/886), dönemin önemli âlim ve müfessirlerinden Hüseyin b. el-Fadl (ö. 282/896),¹⁹ hâfız ve sika kabul edilen Ebü'l-Müveccih el-Mervezî (ö. 282/896),²⁰ Ahmed b. Hanbel'den ders alan Sâlih b. Muhammed (ö. 293/906)²¹ ve Hârisî'nin ana kaynaklarından biri olan İbn Ukde zikredilebilir.²²

Bununla birlikte hocaları arasında, Hz. Peygamber'e yalan isnad ettiği ve Ebû Hanîfe adına üç yüzden fazla hadis uydurduğu iddia edilen Ebû Saîd b. Ca'fer gibi güvenilirliği tartışmalı râviler de

¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/414.

²⁰ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 2/143; Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/49.

²¹ Zehebî, *Tezkira*, 2/159.

²² Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/49; Zehebî, *Târîh*, 25/190; İbn Hacer, *Lisân*, 3/348.

vardır.²³ *Müsnedü Ebî Hanîfe'*de bu râviden 30 rivâyet tespit edilmiştir.²⁴

Tespit edilen hocalarının 99'unun vefat tarihi bilinmemektedir. Coğrafi dağılıma bakıldığında ise Buhâra, Merv, Belh, Nîşâbur, Bağdat ve Mısır gibi dönemin önemli ilim merkezlerinden âlimlerin hoca halkasında yer aldığı görülmektedir.

1.4. Öğrencileri

Ricâl ve tabakât eserlerinden hareketle Hârisî'nin öğrencilerinin sayısı 14 olarak tespit edilmiştir. Bu öğrenciler farklı mezheplerden olup çeşitli ilim merkezlerine dağılmış durumdadır.

Öğrencileri arasında en dikkat çekici isim, Hârisî'nin *Müsned'*ini ondan rivâyet eden, döneminin önde gelen hâfız ve muhaddislerinden İbn Mende'dir (ö. 395/1005). Nîşâbur, Bağdat, Buhâra, Mısır, Dîmeşk, Trablus ve Humus başta olmak üzere pek çok merkeze rihlelerde bulunmuş; Zehebî onun kadar çok seyahat eden ve hadis bilen başka birini tanımadığını belirtmiştir. Akâid, hadis ve tarih alanlarında telif ettiği *Kitâbü'l-îmân*, *Kitâbü't-tevhîd*, *et-Târîh*, *Ma'rîfetü's-sahâbe* ve *Kitâbü'l-künâ* gibi eserler, ilmî konumunu

²³ Muhammed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 1/184.

²⁴ Hârisî'nin Ebû Saîd'den hadis nakletmesi sebebiyle tenkit edildiği ifade edilmelidir. Ondan naklettiği rivâyetlerin 3 tanesi semâ diğerleri ise kitâbet yoluyla. Bu hadislerin *Müsned'*deki yekünü %1,7'dir (30/1741). Ebû Saîd'in hadisleri naklettiği hocası ise Ahmed b. Saîd b. Ömer adında bir ravidir ki uydurma rivâyetler bu hocası kanalıyla nakledilmiştir. Ancak *Müsned'*de bu kanaldan gelen hadis sayısı ise 7 tanedir. Bu durumda Ebû Saîd'in kalan 23 hadisinin farklı kanallardan geldiği tespit edilmiştir. Ebû Saîd b. Ca'fer'den rivâyet edilen hadisler ve tahriri için bk. Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis numarası; 119, 126, 127, 143, 285, 242, 243, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 399, 597, 598, 600, 802, 810, 811, 851, 894.

göstermektedir.²⁵ Öne çıkan bir diğer talebe, Hanefî fakihlerden Ali b. Mûsâ el-Kummî'dir (ö. 305/917). Kendi döneminde Ehl-i rey'in imâmı olarak anılmış, *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli bir eser kaleme almış ve Şâfiî ashabına reddiye mahiyetinde bir kitap yazmıştır. İbnü'l-Murtazâ, onu Mu'tezile tabakâtında da zikretmektedir.²⁶

Ebû Bekr el-Münkedirî el-Horasanî (ö. 314/926) de önemli öğrencilerindendir. Horasan bölgesinin tamamını dolaştığı, kendi asrında bu bölgenin hâfızı kabul edildiği ve bazılarına göre İbn Ukde'den sonra dönemin en kuvvetli hâfızlarından sayıldığı nakledilmektedir.²⁷

Öğrencileri arasında, 284 yılında doğan ve Musul'da kadılık yapan, Dârekutnî (ö. 385/995) ve İbn Şâhin (ö. 385/996) gibi muhaddislerin kendisinden rivâyette bulunduğu Ebû Bekr b. el-Ciâbî (ö. 355/966) de bulunmaktadır. Şîî bir âlim olmakla birlikte hadis ve tarih alanında birçok eser telif etmiştir.²⁸

Ebû Nasr el-Melâhimî (ö. 395/1005) ise 312 yılında doğmuş, Buhârî'nin bazı eserlerini rivâyet edenler arasında yer almış, "hâfız ve sika" olarak nitelendirilmiş ve Buhâra, Bağdat ve Nîşâbur'da hadis rivâyet etmiştir.²⁹

Öğrencileri arasında güvenilirliği tartışmalı isimler de vardır. Ebû Bekr b. Ebî Dârim (ö. 352/962), hâfız ve muhaddis olmakla birlikte

²⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/33; Abdülkâdir b. Muhammed Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Haydarâbâd-Dekken, 1914), 1/289; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 30.

²⁶ Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1961), 167.

²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/18; İbn Hacer, *Lisân*, 1/638.

²⁸ Zehebî, *Tezkira*, 3/92.

²⁹ Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986-1993), 4/503.

Râfizî olduğu ve yalancılıkla itham edildiği için eleştirilmiştir.³⁰ Ahmed b. Muhammed el-Kâgîdî (ö. 390/1000) hakkında “sika” ve “zayıf” değerlendirmeleri nakledilmiş, zayıflığının sebebi olarak mezhebine davetçi oluşu gösterilmiştir.³¹

1.5. Hârisî’nin Cerh ve Ta’dil Yönünden Değerlendirilmesi

Kaynaklar incelendiğinde Hârisî hakkında cerh ve de ta’dil mahiyetinde çok sayıda değerlendirme bulunduğu görülmektedir. Bu çerçevede önce ona yöneltilen tenkitler, ardından da tevsîk içeren ifadeler ele alınacaktır.

Hârisî aleyhindeki cerhler iki ana başlıkta toplanabilir: (1) hadis uydurmakla itham edilmesi, (2) tedlîs yapmak ve zayıf/münker rivâyetlerde bulunmak. Hadis uydurduğu iddiası, Ebû Saîd er-Ravvâs’ın (ö. ?) “hadis uydurmakla itham edildiğini (يتهم بوضع الحديث)” ifadesine dayanmakta,³² Ahmed es-Süleymânî (ö. ?) ise bu uydurmayı isnadları birbirine karıştırma şeklinde tasvir etmektedir.³³ Ancak Ebû Saîd er-Ravvâs’ın hayatı ve ilmî konumu hakkında hemen hiçbir bilgi bulunmamakta, ismi kaynaklarda neredeyse sadece bu itham bağlamında geçmektedir. Onun, râviler hakkında cerh ve ta’dil faaliyetinde bulunan muteber bir muhaddis olduğuna dair bir delil yoktur. Kureşî (ö. 775/1373), Hârisî’nin Ebû Saîd er-Ravvâs ve İbnü’l-Cevzî’den (ö. 597/1201) (mertebe olarak) daha büyük, daha değerli bir kimse olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Ayrıca mertebe bakımından Hârisî’den daha aşağı bir isim olduğu

³⁰ Zehebî, *Tezkira*, 3/67; Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, thk. Muhammed Rıdvân Arkasûsî vd. (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemîyye, 2009), 1/158.

³¹ Zehebî, *Mîzân*, 1/68.

³² Abdurrahmân b. Ali İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkîn*, thk. Ebü’l-Fidâ Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1986), 2/141.

³³ İbrâhîm b. Muhammed İbnü’l-A‘cemî, *el-Keşfü’l-hasîs ‘ammen rumiye bi-vad’i’l-hadîs*, Neşir: Subhî es-Sâmerrâi (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1987), 159.

³⁴ Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, 1/290.

belirtilmiş; muasır âlimlerin birbirleri hakkındaki cerhlerinin ise çoğu usulcû tarafından ihtiyatla karşılandığı vurgulanmıştır. Hârisî'nin ehl-i rey gelenek içinde yer alması sebebiyle ehl-i hadîs tarafından mezhebî saiklerle tenkit edilmiş olabileceği ihtimali de göz ardı edilemez.³⁵

Bu ithamın nakledildiği eserlerin müellifi İbnü'l-Cevzî de hadis sahasında ciddi eleştirilere konu olmuştur. *el-Mevzû'ât*'ta *Sahîh-i Müslim* ve meşhur Sünen kitaplarında yer alan bazı rivâyetleri mevzû kabul etmesi,³⁶ hadisın sahihini zayıfından ayırt etme konusundaki yetersizliğine delil olarak zikredilmiş ve “mevzû” hükmü verirken aceleci davranmakla suçlanmıştır.³⁷ Dolayısıyla, Hârisî hakkındaki ağır ithamların böyle bir isnad zincirine dayanması, cerhin değerini daha da zayıflatmaktadır.

Hârisî, ayrıca hadis uydurmakla itham edilen Ebû Saîd b. Ca'fer'den (ö. ?) rivâyette bulunduğu için de tenkit edilmiştir.³⁸ Ancak *Müsnedü Ebî Hanîfe*'de ondan gelen rivâyet sayısı 1741 rivâyet içinde yalnızca 30'dur (%1,7). Bu 30 rivâyet, Ebû Saîd'in tek kaldığı haberler olmayıp başka kaynaklarda da farklı tariklerle yer almaktadır; muhakkik Behrâicî bu rivâyetlerin geçtiği eserleri tek tek göstermiştir. Bu 30 rivâyetin sadece 7'si, hadis uydurmakla itham edilen Ahmed b. Saîd es-Sekafî (ö. ?) kanalıyladır;³⁹ geri kalan rivâyetler Yahyâ b. Saîd el-

³⁵ Hicrî ilk üç asırda ehl-i rey'e mensup olduğu için cerh edilen ravilere dair yapılan bir çalışma için bk. Abdullah Çan, *Ehl-i Rey'e Mensubiyet Bir Cerh Sebebi miydi?* (Ankara: İlâhiyât Kitap, 2025), 87-155.

³⁶ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyer*, 21/382-383; İbrahim Hatipoğlu, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (10 Şubat 2026).

³⁷ Hatipoğlu, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”.

³⁸ Muhammed Emîn Evrekzeî, *Mesânidü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve adedü merviyâtihî mine'l-merfûâtı ve'l-âsâr* (Karaçi: Meclisü'd-Da've ve't-Tahkiki'l-İslâmî, 1978), 106.

³⁹ Bu konudaki tenkit sahiplerinin Hârisî'nin es-Sekafî'den almış olduğu hadisleri incelemeyeceği düşünülebilir. Şayet bu hadisler incelenmiş olsaydı, Hârisî'yi eleştirirken daha mutedil davranılacağı muhakkaktır. Bunun yanı sıra Hârisî'nin, hadis uydurduğu iddia edilen bu râvinin rivâyetlerinden tercih

Kattân (ö. 198/813), Mûsâ b. Behlûl (ö. ?) ve başka râviler üzerinden gelmekte ve sahih, sünen ve müsned türü eserlerde de yer almaktadır. Bu tablo, Hârisî'nin problemlili bir râviden gelen tüm rivâyetleri toptan almak yerine, diğer tariklerle desteklenenleri seçerek eserine aldığını göstermektedir. Dolayısıyla onun bu tercihi, zafiyet değil, hadis ilmindeki seçiciliğine işaret etmektedir.⁴⁰

Ahmed b. Ali es-Süleymânî'nin Hârisî'ni isnadları karıştırmakla itham etmesi de hadis uydurma ithamını besleyen unsurlardan biridir.⁴¹ Fakat Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer (ö. 852/1449), es-Süleymânî'nin "hâfız" seviyesinde bir muhaddis sayılamayacağını zikrederken onun İbn Cerîr et-Taberî'yi (ö. 310/923) "Râfizîler için hadis uydurmakla" itham etmesi sebebiyle sert biçimde eleştirmişlerdir. es-Süleymânî'nin Hârisî'nin isnadlarını gerçekten inceleyip incelemeyeceği de bilinmemektedir. Bu sebeplerle onun cerhinin tek başına belirleyici kabul edilmesi güçtür.

Tedlîs ve zayıf/münker rivâyet ithamlarına gelince; Hârisî'nin tedlîs yaptığı ancak bunun türünü ve kapsamına değinilmediği görülmektedir.⁴² Tedlîs, başlı başına hadis uydurmak anlamına gelmemekte; birçok güvenilir râvinin belirli şartlar altında tedlîs yaptığı bilinmektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), müdellis râvinin haberinin, semâ lafızlarının (haddesenâ/ahberenâ)

yaparak hadis nakletmesi onun hadis ilmindeki uzmanlığına işaret etmektedir. O, Ahmed b. Saîd es-Sekafî'nin uydurduğu iddia edilen hadislerin tamamını eserine dâhil etmemiş, bu rivâyetleri seçim yapmak suretiyle eleyerek eserine dahil etmiştir. Hârisî burada sadece Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini ayırım gözetmeksizin toplama gayretinde olsaydı seçici davranmayıp onun Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği tüm hadisleri eserine dahil edebilirdi. Aksine bunu yapmamış, onun rivâyetlerini değerlendirerek tercihte bulunmuştur.

⁴⁰ Kütüb-i Sitte müelliflerinin dahi hadis uydurmakla tenkit edilen kişilerden rivayette bulunduğu bilinmektedir. Burada müelliflerin dikkat ettiği meselenin bilginin doğrudan kendisiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹ İbnü'l-A'cemî, *el-Keşfü'l-hasîs*, 159; İbn Hacer, *Lisân*, 4/580.

⁴² İbn Hacer, *Lisân*, 4/580.

kullanılması ve kendisinin ve tedlîs yaptığı kimselerin güvenilir görülmesi hâlinde makbul olabileceğini belirtir ve tedlîsin râvinin adaletini doğrudan düşürmediğini ifade eder. Dolayısıyla tedlîs, tek başına Hârisî'nin rivâyetlerinin reddini gerektiren bir gerekçe değildir.

Zayıf ve münker rivâyetleri naklettiği yönündeki eleştiriler de onu kezzâb veya metrûk saymak için yeterli değildir. Müsned, sünen ve mu'cem türü hadis kitaplarının birçoğunda zayıf hatta zaman zaman mevzû rivâyetler yer almakta; bu sebeple müellifler toptan itham edilmemektedir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'indeki bazı rivâyetler bu yüzden tenkit edilmiş,⁴³ Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ise bir meselede sahih müsned rivâyet bulamadığında zayıf veya münker rivâyetleri aldığını açıkça belirtmiştir.⁴⁴ Zayıf hadislerin, özellikle akâid ve ahkâm dışındaki konularda belirli şartlarla rivâyetine cevaz veren meşhur imamların yaklaşımları dikkate alındığında, Hârisî'nin zayıf rivâyet nakletmesinin tek başına ağır bir cerh sebebi sayılamayacağı açıktır. Ayrıca Hârisî, eserinde sadece sahih rivâyetleri toplamayı hedeflediğini de iddia etmemektedir.

İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Hârisî hakkında nakledilen "sika değildir"⁴⁵ ifadesi, onun aynı zamanda Hârisî'nin talebesi ve *Müsned*'in önemli bir râvisi olması gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde, kendi içinde çelişkili görünmektedir. Nitekim başka rivâyetlerde İbn Mende'nin "hasenü'r-ra'yi fihi"⁴⁶ diyerek onun hakkında olumlu kanaat beyan ettiği aktarılmaktadır. Hocasından çokça rivâyette bulunup onun eserini rivâyet eden bir

⁴³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 293.

⁴⁴ M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (12 Şubat 2026).

⁴⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 31.

⁴⁶ Zehebî, *Târîh*, 25/190.

muhaddisin, daha sonraki “iyi kanaat” beyanının, erken döneme ait kısa ve gerekçesiz bir cerhten daha muteber olduğu söylenebilir.

Bu olumsuz değerlendirmelere karşılık, Hârisî hakkında bir o kadar kuvvetli ta’dil ifadeleri de mevcuttur. Hâkim, onu “sikalardan garip ve ferd rivâyetler nakleden” bir muhaddis olarak anar.⁴⁷ Zehebî, onu “Mâverâünnehir bölgesinin âlimi, fakihi ve muhaddisi”⁴⁸ olarak nitelendirir; başka bir yerde “çok rihle yapan muhaddis, fıkhıta önder” şeklinde över.⁴⁹ İbn Mende ve İbn Ukde’nin “hasenü’r-ra’yi fihi” ve “yuhsinü’l-kavle fihi” tarzındaki ifadeleri, onun aleyhindeki sert cerhlerle açık bir tezat içindedir. İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a*’da Hârisî’yi “hâfız” olarak tavsif eder;⁵⁰ Halîlî ise “hadis rivâyetinde yumuşak (leyyin)”⁵¹ olmakla birlikte onu tamamen terk edilmiş bir râvi olarak görmez.⁵² İbn Kutluboga (ö. 879/1474) ve Leknevî, onu “çok hadis rivâyet eden” (müksir) olarak anarlar.⁵³ Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî’nin Hârisî’yi ashâbü’l-vücûh arasında sayması⁵⁴ da Hanefî gelenek içindeki ilmî ağırlığına işaret eden önemli bir ta’dil ifadesidir. et-Tehânevî’nin haklı olarak vurguladığı üzere, eğer Hârisî gerçekten iddia edildiği gibi aşırı zayıf veya metrûk olsaydı, hâfız muhaddisler olan İbn Mende, İbn Ukde veya Ebû Bekr el-Ciâbî

⁴⁷ Zehebî, *Mîzân*, 2/442; İbn Hacer, *Lisân*, 4/580.

⁴⁸ Zehebî, *Tezkira*, 3/49.

⁴⁹ Zehebî, *el-İber fî Haberi men Gaber* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 2/60.

⁵⁰ İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a bi-zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbe’a*, thk. İkrânullâh İmdâdü’l-Hak (Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1996), 1/239.

⁵¹ Bu ifade adalet yönünden kusursuz olmamakla birlikte sika râvilere oranla hatası daha fazla olan zayıf râviler için bir ta’dil terimi olarak kullanılmıştır. Bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 118.

⁵² İbn Hacer, *Lisân*, 4/580; Halîl b. Ahmed Halîlî, *el-İrşâd fî ma’rifeti ‘ulemâi’l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1989), 3/971.

⁵³ İbn Kutluboga, *Tâcü’t-Terâcim*, 31; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 106.

⁵⁴ Tehânevî, *Mukaddimetü İ’lâü’s-Sünen*, 202.

(ö. 355/966) gibi isimler ondan bu denli yoğun rivâyette bulunmaz ve onu övgüyle anmazlardı.⁵⁵

Birçok âlim, bir râvinin tüm âlimlerin terki hususunda kanaat belirtmediği sürece, o râvinin rivâyetlerinin terk edilemeyeceğini savunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ricâl konusundaki yaklaşımının "bir muhaddisin hadisini o şehrin ehli toplanıp onun terkinin söylemedikçe terk etmem" şeklinde olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde en-Nesâî (ö. 303/915) de "herkesin terki hususunda birleşmediği bir râvi terk edilmez" diyerek eleştirilen râviler hakkındaki düşüncesini ifade etmiştir.⁵⁷ Hârisî hakkındaki bu tür ağır ithamların, dönemin ehl-i rey ile ehl-i hadîs arasındaki mücadelenin bir tezahürü olabileceği ihtimali gözden ırak tutulmamalıdır.⁵⁸

Kaynaklar incelendiğinde Hârisî hakkındaki bu ithamların sebeplerine yer verilmediği görülecektir. Kendisi hakkında söylenenler genellikle ilk kaynaklarda yer alan eleştirilerin tekrarı niteliğindedir. Behrâicî'nin ifade ettiğine göre cerh sebepleri belirtilmez ve açıklama yapılmaz ise râviyi cerh eden münekkitlerin sayısının çokluğu râvinin sürekli bir şekilde cerh edildiğini ifade etmez.⁵⁹ Aynı şekilde Nevevî'nin de ifade ettiği gibi sebebi açıkça

⁵⁵ Tehânevî, *Mukaddimetü'l-lâü's-Sünen*, 202.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327 h.), 5/377.

⁵⁷ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1407 h.), 291.

⁵⁸ Konu ile ilgili detaylı çalışmalar için bk. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022); Abdullah Çan, *Ehl-i Rey'e Mensubiyet Bir Cerh Sebebi miydi?* (Ankara: İlâhiyât Kitap, 2025).

⁵⁹ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 1/53.

ifade edilmeyen cerh kabul görmemektedir.⁶⁰ Bu durumda Hârisî hakkındaki cerhlerin muteber olmadığı düşünülebilir.

Kaynaklarda Hârisî'nin Sâ mânî Emîri ile ilişkisine işaret edilmekte, fakat bu ilişki sebebiyle cerh edilip, eleştirildiğine dair bir kayıt yer almamaktadır. Bununla birlikte Hârisî'nin, Emir İsmâil b. Ahmed (ö. 295/907) ile olan yakın ilişkisi kendisinin cerh edilmiş olabileceği ihtimalini barındırmaktadır. Nitekim yöneticiler ile olan yakınlığı sebebiyle eleştirilmiş, cerh edilmiş âlimlere kaynaklarda yer verilmiştir.

Sonuç olarak, Hârisî hakkında nakledilen cerh ve ta'dil rivâyetleri birbirleriyle ciddi ölçüde çelişmektedir. Cerhler çoğunlukla gerekçesiz, tekrar mahiyetinde ve problemlili nakil zincirlerine dayanmakta; ta'dil ifadeleri ise doğrudan hadis otoriteleri ve bizzat ondan rivâyette bulunan büyük muhaddisler tarafından dile getirilmektedir. Cerh sebeplerinin açıkça belirtilmediği durumlarda bu tür ithamların muteber sayılmayacağına dair usul ilkeleri de göz önüne alındığında, Hârisî'yi tevsik eden rivâyetlerin daha güçlü bir zemine sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, onun hiç tenkit edilmemiş bir râvi olmadığı ve eserinden istifade edilirken bu eleştirilerin de dikkate alınması gerektiği unutulmamalıdır.

2. HÂRİSÎ'NİN MÜSNEDÜ EBÎ HANÎFE ADLI ESERİ

2.1. Hârisî Müsned'inin Nüshaları ve Baskıları

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen müsnedler İslâm coğrafyasında geniş bir yayılım göstermiş, Hârisî'nin *Müsned*'i de özellikle Türkiye, Mısır, Irak ve Hindistan'daki kütüphanelerde çeşitli yazma nüshalar hâlinde günümüze ulaşmıştır. Eserin, farklı yazmalara dayanan iki temel tahkikli baskısı bulunmaktadır: İlki Eşyûti tarafından 2008'de

⁶⁰ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huşî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985), 49.

Beyrut'ta, ikincisi ise Behrâicî tarafından 2010'da Mekke'de neşredilmiştir.

Bu makalede, söz konusu iki tahkik esas alınmış, münekkitlerin kullandığı yazmalara ayrıca dönülmemiştir. Ancak iki neşrin farklı nüshalara dayanması, özellikle râvi isimleri başta olmak üzere bazı metin farklılıklarına yol açmıştır. Bunun yanı sıra, her iki baskıda da kullanılmamış yeni bir yazma nüsha tespit edilmiştir. Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan, h. 684 tarihli bu nüshanın müstensihî belli değildir. Genel olarak Behrâicî neşriyle uyumlu olup eserin başındaki isnad zinciri de Behrâicî'nin kullandığı isnadla aynıdır.

2.2. Hârisî Müsned'inin Rivâyeti

Behrâicî tahkikinde, eserin başında *kitabın* rivâyet zinciri verilmiştir. Buna karşılık Eşyûtî neşrinde, sadece iki yazma nüsha esas alınmış, bu nüshaların ayrı ayrı rivâyet silsileleri belirtilmemiş; hadislerin isnadları yer alsa da kitabın isnadı kaydedilmemiştir.

Behrâicî'nin kullandığı nüshalardan hareketle *Müsned*'in rivâyet zinciri şu şekilde tespit edilmektedir:

1. Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341): Meşhur hâfız, müerrih, muhaddis ve ricâl âlimi olan el-Mizzî sika ve hüccet bir âlimdir. Kendisinin hadis ilmi ile alakalı birçok meşhur eseri vardır.⁶¹
2. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Mühendis el-Hanefî (ö. 733/1333): Zehebî onun büyük bir muhaddis olduğunu, âli ve nâzil isnadları yazdığını belirtmiştir.⁶²
3. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Şeybân b. Tağlib es-Sâlihî eş-Şeybânî (ö. 685/1286): Ahmed b. Hanbel'in râvilerindendir. Zehebî

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 4/193-194.

⁶² Zehebî, *Tezkira*, 4/197-198; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/184.

tarafından müsnid, iyi bir şeyh, semâi sahih bir âlim ve şâir olarak nitelendirilmiştir.⁶³

4. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdülvâhid b. el-Buhârî el-Makdisî (ö. 690/1291): Zehebî onun, Şeyhü'l-imâm, sâlih, âlim, müsnidü'l-âlem Ebü'l-Hasan fakih, edîb, imâm ve sika bir âlim olduğunu ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini ve daha başka eserleri de rivâyet etmiştir.⁶⁴
5. Ebû Müslim el-Müeyyid b. Abdurrahîm b. el-İhve el-Bağdâdî (ö. 606/1209): 527 yılında doğmuştur. Semâsı sahih, müsnid, sika bir âlimdir. Bağdat ve İsfahan'da hadis rivâyet etmiştir. Kaynaklarda kendisinin muaddil olduğu kaydedilir.⁶⁵
6. Ebü'l-Mecd Zâhir b. Ebî Tâhir es-Sekafî (ö. 607/1210): Rebiyülevvel ayında 521 yılında doğmuştur. Şeyh, sâlih ve müsnid bir alimdir.⁶⁶
7. Mübhem râvi: Kimliği bilinmemektedir.
8. Ebü'l-Ferec Saîd b. Ebi'r-Recâ es-Sayrafî (ö. 532/1137): Kaynaklarda onun yaklaşık 440 da doğduğunu kaydedilir. Şeyh, sâlih, müksir ve semâsı sahih bir âlimdir. Hadis rivâyet etmeye istahlı bir kimse olduğu belirtilmiştir.⁶⁷
9. Ebû Bekr Ahmed b. el-Fadl b. Muhammed b. Ahmed el-Bâterkâni el-Mukrî (ö. 460/1067): 372 senesinde doğmuştur. Semâsı ve rivâyetleri çoktur. el-Bâterkâni büyük imâm, kurrâların hocası ve sika bir âlimdir. Kuran ve hadis ilimlerine

⁶³ Zehebî, *Târîh*, 51/210.

⁶⁴ Zehebî, *Târîh*, 51/423.

⁶⁵ Zehebî, *Târîh*, 43/232; Zehebî, *Siyer*, 21/21.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 21/494.

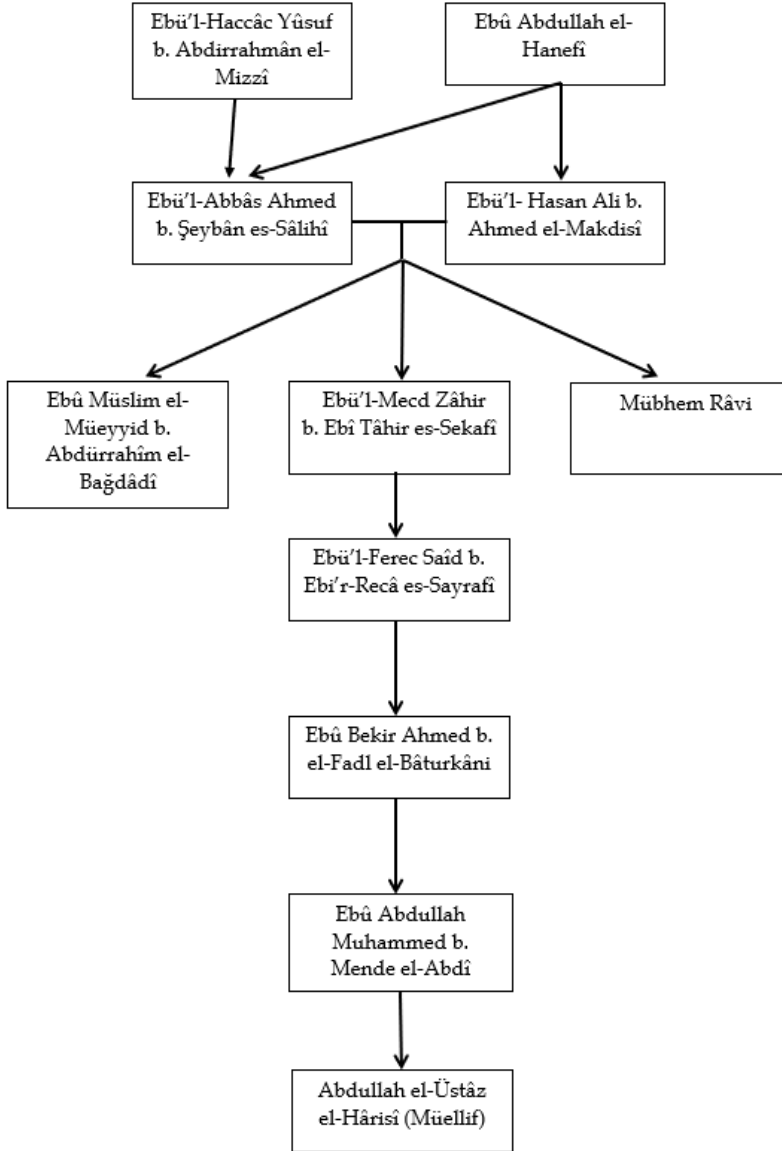
⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/504; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 36/286.

hâkim olduğu kaydedilmiştir. *Tabakâtü'l-kurrâ* ve eş-Şevâz adlı eserlerin müellifidir.⁶⁸

10. Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende el-Abdî.
11. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb b. Hârisî el-Buhârî.

⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 18/183.

Rivâyet zinciri şema hâlinde şu şekilde gösterilebilir.

2.3. Hârisî Müsned'indeki Rivâyet Türleri

Hârisî, *Müsned'*ine merfû, mevkûf ve mürsel rivâyetleri dahil etmiştir. Hadisleri naklederken öncelikle merfû ve müsned olan asıl rivâyeti verir, ardından aynı hadisin Ebû Hanîfe'den gelen diğer tariklerini sıralar. Mütâbî' ve şevâhid mahiyetindeki bu rivâyetlerle ana isnadı takviye eder. İsnadlar arasındaki farklılıklara işaret eder, zaman zaman mukayese yaparak “daha sahih” kabul ettiği isnadı açıkça tercih eder. Bu değerlendirmelerde metinden ziyade isnada odaklanmakta, fiilen isnad tenkidi yapmaktadır. Destekleyici rivâyetler arasında mürseller de yer alır.

Mütâbî' ve şevâhidler aracılığıyla ana isnaddaki mübhem râvilerin kimliğini de tespit etmeye çalışır. Örneğin bir rivâyette sahâbî râvî “racül” olarak geçerken, diğer isnadları getirerek bunun Berâ b. Âzib (ö. 71/690 [?]) olduğunu göstermekte;⁶⁹ benzer şekilde başka bir mübhem râvinin de Ebû Kuhâfe et-Teymî (ö. 14/635) olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Hanefî mezhebi mürsel rivâyetleri genel olarak makbul saysa da Hârisî bu rivâyetleri diğer tariklerle güçlendirmeye özel bir gayret göstermektedir. Bu titizlik, onun hadis rivâyetindeki vukufuna işaret etmektedir.

Eserin içeriği müsned türünün genel karakterine uygundur. Esyûtî baskısında metinli hadis sayısı 915 olarak verilmiş; bunların 865'i merfû, 50'si mevkûf rivâyettir. Ancak bu sayı, sayım metoduna göre değişmektedir. Esyûtî metinleri esas alırken, Behrâicî isnadları saymış ve 1741 rakamına ulaşmıştır. Eserdeki bütün tahviller dikkate alındığında toplam rivâyet sayısı 2300'ü aşmaktadır.

Hârisî, hadislerin güvenilirliğini artırmak amacıyla mütâbî' ve şevâhid isnadlarını yoğun şekilde kullanmaktadır. Bu yöntemin iki

⁶⁹ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 1/663; Ayrıca Hârisî 1084 numaralı bu isnadın “esahhü'l-esânid” olduğunu da ifade etmiştir.

⁷⁰ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 1/732-733.

temel hedefi olduğu söylenebilir: (1) Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerinin yalnız kalmadığını göstererek bunların sıhhatini desteklemek; (2) Hanefî çevrelerinin hadis ve isnad hâkimiyetini ortaya koymak. Neredeyse bütün rivâyetler için destekleyici isnadlar sevk etmesi, tahvil ve isnad atıflarını ustalıkla kullanması onun isnad bilgisindeki derinliğini göstermektedir. Bu destekleyici isnadları seçerken de bilinçli davranmış, sadece Ebû Hanîfe'den gelen tariklere yer vermiş; bu tariklerin tamamını değil, esahhiyyât kabilinden gördüklerini tercih etmiştir.

Hârisî Müsned'inde Rivâyet Lafızları

Behrâicî tahkiki esas alındığında eserde 1741 rivâyet bulunmaktadır. Hârisî bu rivâyetlerin 1109'unu "haddesenî/haddesenâ", 567'sini "ahberenî/ahberenâ", 70'ini "ketebe ileyye", 7'sini ise "enbeenâ" lafızlarıyla nakletmektedir.

Esyûfî neşrine göre ise 915 rivâyette kullanılan semâ ve edâ lafızları "haddesenî/haddesenâ", "ahberenî/ahberenâ" ve "ketebe ileyye" olmak üzere üç grupta toplanır. Bu baskıda "haddesenî/haddesenâ" 490, "ahberenî/ahberenâ" 352, kitâbet yoluyla aldığı rivâyetler ise 73 tanedir.

Bu veriler, Hârisî'nin rivâyetlerinin büyük ölçüde semâ ve kırâate dayandığını, bunun yanında azımsanmayacak sayıda rivâyeti de kitâbet yoluyla aldığını göstermektedir. Mütâbi' ve şevâhid isnadları incelendiğinde, kitâbet yoluyla alınan bazı rivâyetlerin başka tariklerde semâ veya kırâat lafızlarıyla rivâyet edildiği görülmekte, bu da rivâyet yollarının çeşitliliğine işaret etmektedir.

2.4. Hârisî'nin Müsned'deki Değerlendirmeleri

a. İsnad ile ilgili değerlendirmeler

Hârisî, *Müsned*'inde yer yer isnadlarda geçen râviler ve rivâyet farklılıkları hakkında açıklamalarda bulunur.

Hârisî 432. hadiste Ebû Hanîfe'nin hadisi Ziyâd b. İlâka > Abdullah b. el-Hâris > Ebû Mûsâ el-Eş'arî isnadıyla rivâyet ettiğini belirtir.⁷¹ Hârisî, bu isnaddaki Abdullah b. el-Hâris (ö. ?) ismi etrafında râvilerin ızdırâba düştüğünü, bazı tariklerde onun yerine "racül", "kavminden bir adam", Yezîd b. el-Hâris, Üsâme b. Şerîk, Kutbe b. Mâlik, Kerdûs b. Abbâs⁷² gibi farklı isimlerin geçtiğini kaydeder. Dokuz farklı isnadı bir araya getirerek iki ihtimal zikreder:⁷³

- Ziyâd b. İlâka bu hadisi söz konusu isimlerin hepsinden işitmiş ve rivâyet ederken topluca "kavminden bir adam" ifadesiyle yetinmiş olabilir.
- Yahut hadisi bu râvilerden birinden almış, hafızasından rivâyet ederken isimler karışmış olabilir.

Ardından, isnadlar arasında tercih yaparak doğru tarihin Ziyâd > Yezîd b. el-Hâris > Ebû Mûsâ şeklinde olduğunu söyler ve İbn Ukde kanalıyla gelen şu rivâyeti delil getirir: Ziyâd'ın oğlu Muhammed'e (ö. ?), Ebû Hanîfe'nin isnad ettiği Yezîd b. el-Hâris (ö. ?) sorulduğunda, Ziyâd onun kendi kavimlerinden, Kâdisiye savaşına katılmış bir kimse olduğunu ve evini gösterdiğini belirtir. Hârisî bu tespitin, Ebû Hanîfe'nin isnad konusundaki mutkin oluşu ve hafızasının diğer muhaddislere göre üstünlüğünü gösterdiğini özellikle vurgular.

⁷¹ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/333.

⁷² İsnadlar için bk. Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/333-336.

⁷³ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/333-338.

778. hadiste ise, namazda ellerin kaldırılması meselesi bağlamında Ebû Hanîfe ile Evzâî (ö. 157/774) arasında dâru'l-hanâtîn'de geçen rükûya giderken ellerin kaldırılması hakkındaki meşhur tartışmayı nakleder. Burada, Evzâî'nin Zührî > Sâlim > İbn Ömer rivâyetine karşılık Ebû Hanîfe, Hammâd > İbrâhim > Alkame ve Esved > Abdullah b. Mes'ûd isnadını öne sürer; Hammâd (ö. 120/738) ve İbrâhim'in (ö. 96/714) fıkıhta Zührî (ö. 124/742) ve Sâlim'den (ö. 106/725) daha üstün olduğunu, Alkame'nin (ö. 62/682) de fıkıhta İbn Ömer'den (ö. 73/693) geri kalmadığını, Esved (ö. 75/694) ve Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) faziletine işaret eder. Rivâyetin sonunda Evzâî'nin susması, Hârisî'nin Ebû Hanîfe'nin hadis-fıkıh ilişkisindeki konumunu savunma tarzını göstermektedir.⁷⁴

1084 numaralı hadisin isnadı hakkında Hârisî, bunu esahhü'l-esânid olarak niteler. İsnad şu şekildedir: Muhammed b. Hemmâm > Muhammed b. Yezîd > Âmir b. Furât > Ebû Hanîfe > Alkame > Sa'd b. Ubeyde > Berâ b. Âzib > Hz. Peygamber. Bu rivâyette sahâbî râvi bazı tariklerde mübhem geçmekteyken, Hârisî bunun Berâ b. Âzib olduğunu belirtir. Hadis her rivâyet edildiğinde hata yapıldığını, ancak bu hataların Ebû Hanîfe ve Âmir b. Furât'tan kaynaklanmadığını, A'meş ve Şu'be'nin de aynı isnad tertibini verdiğini, sadece Ebû Hanîfe'nin Berâ'nın adını zikretmediğini açıklar.⁷⁵ Böylece isnaddaki mübhemlik giderilmiş ve hatanın başka râvilere ait olduğu gösterilmiştir. Benzer şekilde 1233. hadiste mübhem bırakılan sahâbiyi, mütâbi' isnad üzerinden Ebû Kuhâfe olarak tayin eder. Böylece mübhem râvileri tespit etme ve isnadları birbirine eklemleyerek kimlik çözümlemesi yapma tarzı örneklenmiş olur.⁷⁶

⁷⁴ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/483-484.

⁷⁵ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/663.

⁷⁶ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/732-733.

1314 numaralı hadiste isnadda geçen Hâlid b. Alkame (ö. ?) ismi üzerine bir tartışmaya temas eder ve özellikle Şu'be'nin (ö. 160/776) burada ciddi bir hata yaptığını söyler. Şu'be'nin hadisi, "Mâlik b. Arfete > Abdühayr > Ali" şeklinde rivâyet ettiğini, oysa isimleri karıştırarak Hâlid yerine Mâlik, Alkame yerine Arfete dediğini belirtir. Ardından şu dikkat çekici değerlendirmeyi yapar: "Şayet bu büyük hata Ebû Hanîfe tarafından yapılsaydı, belki de onu dinden çıkarırlardı. Bu, takvanın azlığı ve hevâya uymanın bir sonucudur."⁷⁷ Bu ifade, Hârisî'nin hadis ve ricâl ilmindeki hâkimiyetine işaret ederken diğer taraftan da Ebû Hanîfe aleyhine geliştirilen çifte standarda karşı bilinçli bir eleştiri yönelttiğini göstermektedir.

1357 numaralı hadiste, Ebû Hanîfe'nin Yahyâ (ö. ?) ve Ebû Mâcid el-Hanefî (ö. ?) üzerinden Abdullah b. Mes'ûd'a ulaşan isnadı hakkında râviler arasındaki ihtilafı ele alır. Çeşitli rivâyetlere göre isnad şu şekillerden birinde rivâyet edilmiştir:

- Ebû Hanîfe > Yahyâ b. Abdullah et-Teymî > Ebû Mâcid el-Hanefî,
- Yahyâ b. Abdullah > Ebû Mâcid > Abdullah b. Mes'ûd,
- Yahyâ b. el-Hâris > Abdullah b. Ebî Mâcid > Abdullah b. Mes'ûd,

Hârisî, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789), Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/804), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve diğerlerinin rivâyetlerini de dikkate alarak doğru olan tarikin Yahyâ b. Abdullah et-Teymî > Ebû Mâcid el-Hanefî > Abdullah b. Mes'ûd isnadı yönünde kullanır. Bu isnad dışında gelen rivâyetlerdeki hataların Ebû Hanîfe'ye değil, hadisi ondan nakleden râvilere ait olduğunu özellikle vurgular. Ayrıca Yahyâ b. el-Hâris (ö. ?) diye zikredilen râvinin aslında Yahyâ b. Abdullah Ebû'l-Hâris olduğunu,

⁷⁷ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/767-769.

Ebû Mâcid'in kimliği hakkında da bilgi vererek (Yemen'den gelen bir bedevî olduğu kaydı) ricâl bilgisini ortaya koyar.⁷⁸ 1739 numaralı hadisin isnadında geçen Mûsâ el-Cühenî (ö. ?) ismine de müdahale eder ve bunun hatalı olduğunu, doğrusunun Yûnus el-Cühenî olması gerektiğini ifade eder.⁷⁹

Bu örneklerin tamamı, Hârisî'nin *Müsned'*inde sadece rivâyet aktaran pasif bir derleyici olmadığını; isnad farklılıklarını tespit eden, mübhem râvileri açan, hatalı isimleri düzelter ve isnadlar arasında tercih yapan aktif bir münekkit olarak hareket ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu değerlendirmeler, onun Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğini savunma ve ona yöneltilen tenkitleri isnad ve ricâl zemini üzerinden cevaplama çabasını da açık biçimde ortaya koymaktadır.

- *Kullandığı kavramlar*

Hârisî, *Müsned'*de 17 rivâyette “haber” kavramını kullanmaktadır. Bunların biri mevkuf, biri mürsel, geri kalanları merfûdur. Bu dağılım, “haber” kavramını sadece merfû veya sadece mevkuf rivâyetler için değil, genel olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen her tür bilgi için kullandığını göstermektedir.

455 numaralı hadisi naklettikten sonra, bu haberin Ebû Hanîfe'den bir topluluğun Ali b. el-Akmer (ö. ?) vasıtasıyla munkatı' olarak; Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) başka bir isnadla yine munkatı' şekilde; Muhammed b. Rebîa'nın (ö. ?) ise farklı bir isnadla munkatı' olarak rivâyet ettiğini belirtir. Hârisî önce hadisin merfû isnadını verir, ardından aynı haberin munkatı' tariklerini sıralar ve en sonunda bu rivâyeti nakleden diğer râvileri zikreder. Böylece,

⁷⁸ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/788-789.

⁷⁹ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/930.

haberini farklı isnad şekillerini kaydederek rivâyet çeşitliliğini göstermiş olur.

Müsned'de bazı rivâyetlerden sonra, aynı hadisin Ebû Hanîfe'den başkaları tarafından da nakledildiğini belirtmek için "حدثه الجماعة", "رواه الجماعة" ve "روت الجماعة" kalıplarını kullanır.⁸⁰ Bu ifadelerden sonra ilgili hadisi Ebû Hanîfe'den rivâyet eden başka râvileri sıralar. Buradaki "cemâat" kelimesi, özel bir gruba değil, hadisi rivâyet eden bir topluluğa işaret eder; zikredilen isimler arasında ortaklıklar bulunsa da sabit, teknik bir "cemaat" grubu ortaya çıkmamaktadır.

Hârisî 1167 numaralı hadisi zikrettikten sonra, bu babta rivâyet edilen hadislerin "en sahihi" olduğunu söyler. Burada "sahih" kavramını doğrudan kullanması, rivâyetler hakkında hüküm verdiğini açıkça göstermektedir. *Müsned*'de râvi değerlendirmesi mahiyetindeki açık ifade sadece bu yerde tespit edilmiştir.

Söz konusu hadiste Hârisî, Zeyd b. Yahyâ ve Muhammed b. Kudâme'nin Yahyâ b. Mûsâ'dan, onun da Muhammed b. Ebî Zekerîyyâ ve Ebû Mutî'den, onların da Ebû Hanîfe'den, onun da Abdülkerîm'den, onun da Misver b. Mahreme'den, onun da Ebû Râfi'den rivâyet ettiği isnadı "bu baktaki en sahih rivâyet" olarak nitelendirir. Misver'den (ö. 64/683) gelen rivâyetteki râvi Râfi'in, bazı tarihlerde Râfi' b. Hadîc (ö. 73/692), bazılarında Sa'd'ın azatlısı Râfi' (ö. ?), bazılarında ise isnaddan tamamen düşürülerek veya ismi ezberlenemediği için mübhem bırakılarak nakledildiğini belirtir. Bu farklılıklar sebebiyle kimi râvilerin hatayı Ebû Hanîfe'ye nispet ettiğini, oysa Ebû Hanîfe'nin hadisi doğru şekilde Ebû Râfi'den rivâyet ettiğini vurgular.⁸¹

⁸⁰ Örnek için bk. Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 441, 455, 581, 714, 750, 1027, 1097, 1171, 1230.

⁸¹ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 2/701-702.

Hârisî, bu karışıklıkların Ebû Hanîfe'den değil, hadisi ondan nakleden râvilerden kaynaklandığını söyler. Ardından Muhammed b. Ebî Zekerıyyâ (ö. ?) ve Ebû Mutî'in (ö. ?) ilgili ismi doğru naklettiğini, özellikle Ebû Mutî'in hâfız ve mutkin oluşunu belirtir. Hz. Peygamber'in azatlısı olan Ebû Râfi'in açıkça zikredildiği 1168 ve 1169. rivâyetleri de bunun delili olarak gösterir. Böylece sahâbî râvinin kimliği netleştirilmiş ardından Ebû Mutî' (Hakem b. Abdullah) fiilen ta'dil edilmiş; buna mukabil ismi karıştıran veya düşüren râviler dolaylı biçimde cerh edilmiş olmaktadır.

2.5. Hârisî'nin Kaynakları

Hârisî'nin *Müsned*'inin, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû rivâyeti esas alınarak Ebû Hanîfe'nin hocalarına göre cemedildiği belirtilir.⁸² Buna göre Hârisî'nin Ebû Hanîfe *Müsned*'i, Hasan b. Ziyâd'ın *Müsned*'inde yer alan rivâyetleri de ihtiva etmektedir. Hasan b. Ziyâd'ın Hârisî *Müsned*'indeki rivâyet sayısı 77, tahvilli isnadlar açıldığında 114'tür; *Câmiü'l-mesânid*'de ise 227 rivâyeti bulunmaktadır. *Müsned*'deki isnadlar incelendiğinde Hârisî ile Hasan b. Ziyâd arasında iki veya üç râvi bulunduğu görülür. *Müsned*'de en çok hangi hocasından rivâyette bulunduğu tespiti, Hârisî'nin kaynaklarını belirlemede önemli bir imkân sunmaktadır.

Müsned'de Hârisî'nin hadis rivâyet ettiği hocaları arasında en meşhur isim İbn Ukde'dir. Hârisî, ondan çok sayıda rivâyette bulunmuş, kaynaklarda da İbn Ukde'nin müstakil bir Ebû Hanîfe *Müsned*'i cemettiği kaydedilmiştir. Bu durum, Hârisî'nin İbn Ukde'nin *Müsned*'ini görmüş ve ondan istifade etmiş olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Ayrıca İbn Ukde'nin sika bir muhaddis oluşu, onun yoluyla *Müsned*'e giren rivâyetlerin güvenilirliğini artırmaktadır. Hârisî'nin çoğu zaman bir hadisin farklı tarikleri arasında özellikle

⁸² İbrahim Hatipoğlu, "Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (12 Şubat 2026).

bir isnadı İbn Ukde kanalıyla vermesi, ona ayrı bir itina gösterdiğine işaret eder; bunun arka planında da büyük ihtimalle İbn Ukde'nin Ebû Hanîfe *Müsned'*i yer almaktadır.

Hârisî'nin ifade ettiğine göre, İbn Ukde bir grup rivâyeti kendisine Hasan b. Ziyâd'ın kendi tasnifi olan *Kitâbü'l-meğâzî* den rivâyet edildiğini ifade etmiştir. Şayet İbn Ukde bunu kitabında belirtmişse bu durum Hârisî'nin İbn Ukde'nin kitabını görme ve bundan rivâyette bulunma ihtimali de barındırmaktadır.⁸³ Hârisî'nin İbn Ukde'den O'nun da Hamza b. Habîb'in kitabından doğrudan rivâyet ettiği hadis sayısı yirmi birdir.⁸⁴ Hamza b. Habîb'den isnadını vermek suretiyle yapmış olduğu rivâyetlerin sayısı ise 27'dir.⁸⁵

Müsned' de bir kitaptan rivâyet edilen hadislerin önemli bir kısmında, müellife uzanan isnadın son halkası İbn Ukde'dir. Buradan, onun Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini içeren eserleri toplamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. İsnadlarda muhaddis-kitap-müellif zincirinin son halkasında sıkça İbn Ukde'nin yer alması bu tabloyu destekler. Özellikle Ebû Hanîfe'nin talebeleri Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin (ö. 212/827) kitaplarından doğrudan rivâyet etmesi, onun Ebû Hanîfe rivâyetlerini toplama gayretinin açık bir göstergesidir.

Müsned' de, İbn Ukde'nin İsmâil b. Muhammed et-Talhî'nin (ö. 232/846) dedesi İsmâil b. Yahyâ'nın (ö. ?) kitabından rivâyet ettiği ve içerisinde Ebû Hanîfe hadislerinin yer aldığı sekiz rivâyet bulunmaktadır. Hârisî'nin, İbn Ukde'den; onun da İsmâil b. Hammâd b. Nu'mân'ın kitabından doğrudan rivâyet ettiği hadis

⁸³ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), 1/323.

⁸⁴ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 102, 248, 344, 385, 386, 394, 1004, 1104, 1131, 1216, 1256, 1435, 1471, 1481, 1527, 1583, 1602, 1649, 1654.

⁸⁵ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 74, 75, 107, 159, 160, 182, 217, 205, 247, 361, 420, 433, 531, 554, 555, 576, 577, 606, 746, 940, 981, 1255, 1418, 1447, 1620, 1621, 1653.

sayısı on,⁸⁶ isnadını belirtmek suretiyle naklettiği rivâyet sayısı ise 26'dır.⁸⁷ Yine Muhammed b. Abdullah el-Mesrûkî'nin (ö. ?), dedesi Muhammed b. Mesrûk'un (ö. ?) kitabından naklettiği rivâyetlerin sayısı 31'dir. İsnadda müelliften önceki son halka olan İbn Ukde'nin almış olduğu hadisler arasında bir kitaptan rivâyet edilmek suretiyle esere alınan başka hadisler de mevcuttur. Örneğin; Muhammed b. Abdullah el-Mesrûkî'nin dedesi Muhammed b. Mesrûk'un (ö. ?) kitabından rivâyette bulunduğu hadis sayısı otuz birdir.⁸⁸

Eserde Hasan b. Ali'nin (ö. 270/884), Hüseyin b. Ali'nin (ö. ?) kitabından rivâyet ettiği 38 hadis yer almaktadır.⁸⁹ Velîd b. Hammâd'ın (ö. ?) kitabından iki,⁹⁰ Şeybe b. Abdurrahman (ö. 189/805),⁹¹ Yahyâ b. Hasan (ö. 203/819)⁹² ve Osman b. Abdûlâ'î b. Osman'ın (ö. ?) kitaplarından ise birer rivâyet nakledilmiştir.⁹³ İsmâîl b. Hasan'ın (ö. 307/920) dedesi Hasan b. Osman'ın (ö. 229/844) kitabından yaptığı nakiller üç tanedir; bunların biri İbn Ukde

⁸⁶ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 311, 478, 911, 994, 997, 1067, 1081, 1158, 1212, 1234.

⁸⁷ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 7, 35, 112, 314, 421, 422, 489, 584, 734, 742, 788, 837, 858, 1056, 1174, 1177, 1189, 1283, 1314, 1333, 1499, 1567, 1704, 1713, 1733, 1734.

⁸⁸ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 198, 254, 303, 339, 405, 406, 441, 505, 554, 613, 648, 690, 714, 740, 945, 987, 996, 1033, 1058, 1112, 1142, 1199, 1278, 1357, 1403, 1444, 1451, 1488, 1508, 1534, 1549.

⁸⁹ Hadisler için bk. Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 236, 337, 354, 434, 436, 532, 520, 556, 578, 607, 691, 720, 737, 948, 984, 1014, 1032, 1141, 1155, 1217, 1263, 1273, 1311, 1325, 1348, 1400, 1425, 1437, 1473, 1486, 1503, 1530, 1557, 1584, 1603, 1625, 1650, 1661.

⁹⁰ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 405, 406.

⁹¹ Hadis için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 381.

⁹² Hadis için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 520.

⁹³ Hadis için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 996.

kanalıyla, ikisi ise Hârisî'nin doğrudan İsmâil b. Hasan'dan rivâyetleridir.⁹⁴

Behrâicî tahkiki esas alındığında Müsned'de kitâbet yoluyla alınmış 97 rivâyet, Eşyûtî tahkiki ise 73 rivâyet bulunmaktadır. Behrâicî tahkiki dikkate alındığında bunların 27'si Ebû Saîd b. Ca'fer'den gelen rivâyetlerdir.⁹⁵ Hârisî hakkında yöneltilen tenkitlerin önemli bir kısmının, onun Ebû Saîd b. Ca'fer'den rivâyette bulunmasına dayandığı daha önce belirtilmişti. Ancak *Müsned*'de Ebû Saîd'den gelen rivâyetlerin toplam içinde oldukça sınırlı bir yer tuttuğu, ayrıca bu hadislerin çoğunun başka tariklerle de desteklendiği unutulmamalıdır.⁹⁶ Eserde İbn Ukde'nin kitâbet yoluyla naklettiği rivâyetler dokuz adettir.⁹⁷

Kaynaklarda adı zikredilen, fakat günümüze ulaştığına dair bir kayıt bulunmayan İbn Ukde'nin Ebû Hanîfe Müsned'i, öncelikle Hârisî rivâyeti ve diğer rivâyetler üzerinden kısmen yeniden inşa edilebilir. Hârisî'nin *Müsned*'inde yalnızca İbn Ukde vasıtasıyla gelen rivâyetler bile müstakil bir cilt oluşturacak sayıdadır. Nitekim Hârisî, mütâbi isnadları zikrederken bunların önemli bir kısmını İbn Ukde'den iktibas etmiştir.

Bütün bu veriler, İbn Ukde'nin Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini sistematik biçimde topladığını ve bunun için içinde Ebû Hanîfe hadisleri bulunan muhtelif kitaplardan faydalandığını göstermektedir. Hârisî de hocası İbn Ukde gibi Ebû Hanîfe

⁹⁴ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 575, 603, 1520.

⁹⁵ Eşyûtî tahkiki dikkate alındığında ise eserde Ebû Saîd b. Ca'fer'den kitâbet yoluyla alınan 11 hadis vardır.

⁹⁶ Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam Ebû Hanîfe*, thk. Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî (İslamabad: Mecmeü'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 2000), 1/82.

⁹⁷ Hadisler için bk., Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam* (Behrâicî), hadis no: 158, 443, 444, 445, 879, 1577, 1578, 1616, 1680.

rivâyetlerini toplamış, ayrıca bir kitaptan alınmak suretiyle nakledilen hadisleri de *Müsned*'ine dahil etmiştir.

İbn Ukde'nin cemettiği Ebû Hanîfe *Müsned*'inin binden fazla hadis ihtiva ettiği rivâyet edilmektedir.⁹⁸ Hârisî'nin İbn Ukde'den rivâyet ettiği hadis sayısı 580'dir; tahvilli isnadlar da eklendiğinde bu sayı 700'ü aşmaktadır. İbn Ukde *Müsned*'inin yaklaşık bin hadis içerdiği dikkate alındığında, Hârisî *Müsned*'inde yer alan rivâyetlerin yarısından fazlasının İbn Ukde *Müsned*'iyle müşterek olduğu düşünülebilir. Bu, Hârisî'nin eserinin önemli bir bölümünün sağlam bir "asıl" geleneğine dayandığını göstermektedir.

Hârisî *Müsned*'deki hadislerin yaklaşık %33'ünü İbn Ukde'den rivâyet etmiştir. İbn Ukde'ye en yakın ikinci isim, 94 rivâyetle Sâlih b. Ebû Mukâtil'dir; diğer hocalarından naklettiği rivâyet sayısı daha azdır. Hocaları arasında yalnızca bir hadis rivâyet ettiği 60, iki hadis rivâyet ettiği 28; üç, dört ve beş hadis rivâyet ettiği 47 isim bulunmaktadır. Toplamda beş hadis ve altında rivâyetinde bulunduğu hoca sayısı 135'tir. Bu tablo, Hârisî'nin İbn Ukde'den uzun süre hadis dinlediğini, diğer hocalarla irtibatının ise nispeten sınırlı kaldığını göstermektedir.

Kaynaklarda, İbn Ukde'nin az rihle yapan bir âlim olduğu,⁹⁹ buna rağmen Kûfe, Bağdat ve Mekke'de büyük kalabalıkların kendisinden hadis yazdığı ifade edilir.¹⁰⁰ Hârisî'nin ondan yaptığı rivâyetlerde semâya delalet eden "haddesenâ/ahberenâ" lafızlarını kullanması, bu hadisleri doğrudan meclislerinde dinlediğine işaret eder. Böylece, İbn Ukde'nin bir meclis kurarak Ebû Hanîfe *Müsned*'ini talebelerine

⁹⁸ Muhammed Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâgahü fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (y.y.: b.y., 1990), 306.

⁹⁹ Zehebî, *Tezkira*, 3/40.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 15/341.

rivâyet ettiği, Hârisî'nin de bu meclislerde hazır bulunduğu ihtimali güçlenmektedir.

Hârisî'nin eserindeki rivâyetlerin bir kısmı Hasan b. Ziyâd rivâyetine, bir kısmı ise yine Ebû Hanîfe *Müsned*'i cemedan İbn Ukde'ye dayanmaktadır. Buna bir de çeşitli kitaplardan kitâbet yoluyla alınan rivâyetler eklendiğinde, *Müsned*'deki hadislerin hatırı sayılır bir kısmının yazılı bir "asıl" üzerinden nakledildiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum müellifin rivâyet anlayışı ve eserin güvenilirliği açısından önemlidir.

Kaynaklarda, Hârisî'nin Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerine büyük titizlik gösterdiği ve *Müsned*'ini 300'lü yıllardan itibaren derlemeye başladığına dair bir kayıt yer alır.¹⁰¹ Ancak bu tarihin daha geç bir evreye işaret ettiği söylenebilir. Zira 300'lü yıllara gelinceye kadar Hârisî'nin *Müsned*'deki hoca sayısı 46'yı bulmakta, bu döneme kadar onlardan 400'ü aşkın rivâyetle bulunduğu görülmektedir. Bu veriler, onun 300'lü yıllara kadar Ebû Hanîfe rivâyetlerinin önemli bir kısmını zaten toplamış olduğunu, bu tarihten itibaren ise bunları sistematik bir *Müsned* formuna dönüştürdüğünü düşündürmektedir.

Sonuç olarak, Hârisî *Müsned*'inin oluşumunda başta Hasan b. Ziyâd ve İbn Ukde olmak üzere çeşitli "asıl"lara dayanan kaynaklardan istifade edilmiştir. Bir kitaptan alınmak suretiyle esere dâhil edilen rivâyetler ve kitâbet yoluyla nakledilen hadisler de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Böylece *Müsned*'in, dağınık rivâyetlerin rastgele bir derlemesi değil, belirli yazılı ve sözlü kaynaklara dayanan, şekil ve muhteva bakımından ciddi bir emek ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁰¹ Evrekzeî, *Mesânidü'l-İmâm Ebû Hanîfe*, 103.

Sonuç

Bu makalede, erken dönem Hanefî hadis literatürünün temel halkalarından biri olan Hârisî'nin şahsiyeti ve onun *Müsnedü Ebî Hanîfe* adlı eseri, cerh-ta'dil literatürü ve rivâyet/isnad yapısı açısından bütüncül bir incelemeye tabi tutulmuştur. Öncelikle hayatı, nesebi, rihleleri, hoca-talebe ağı ve Hanefî çevreler nezdindeki konumu ortaya konulmuş; ardından hakkında nakledilen menfî ve müspet değerlendirmeler sistematik biçimde analiz edilmiştir. Devamında ise *Müsned*'in nüshaları, rivâyet silsilesi, rivâyet türleri, semâ ve edâ lafızları, müellifin isnad merkezli müdahaleleri ve eserin dayandığı yazılı-sözlü asıllar tahlil edilerek, Hârisî'nin hadis ilmindeki yeri ve *Müsnedü Ebî Hanîfe*'nin ilmi değeri yeniden tartışmaya açılmıştır.

Elde edilen veriler, önce Hârisî'nin ilmî şahsiyetine dair bir tablo ortaya koymaktadır. Küçük yaşlardan itibaren fıkıh ve hadis tahsiline başlaması, Mâverâünnehir'den Horasan'a, Irak'tan Hicaz'a uzanan rihleleri, 192 kadar hocadan rivâyette bulunması ve talebeleri arasında İbn Mende, Ali b. Mûsâ el-Kummî, Ebû Bekr el-Münkedirî ve Ebû Nasr el-Melâhimî gibi farklı mezhebî arka plana sahip önde gelen muhaddis ve fakihlerin yer alması, onun yalnızca bölgesel bir raviden ibaret olmadığını göstermektedir. Hanefî mezhebi içinde ashâbü'l-vücûh arasında sayılması, Sâ mânî emiri nezdindeki itibarı ve klasik kaynaklarda "fakih", "hâfız", "müksir" gibi nitelemelerle zikredilmesi, Hârisî'nin fıkıh ve hadis sahasında otorite kabul edildiğini göstermektedir.

Cerh-ta'dil verileri, bu biyografik tabloyu destekler mahiyettedir. Hadis uydurmak ve zayıf/münker rivâyet nakletmekle ilgili ithamların, çoğu zaman kimliği meçhul veya bizzat kendisi tenkit edilmiş isimlere dayandığı; cerh sebeplerinin çoğunlukla açıklanmadığı ve rivâyet zincirlerinin problemlili olduğu görülmüştür. Buna mukabil, Hâkim, Zehebî, İbn Hacer, İbn Mende,

İbn Ukde ve Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî gibi hadis ve fıkıh otoritelerinin onu hâfız, fakih, çok hadis rivâyet eden ve ashâbü'l-vücûh'tan sayması yönündeki olumlu ifadeleri onun isnad bilgisi ve Hanefî gelenek içindeki konumu açısından daha sağlam bir zemin sunmaktadır. Özellikle, hadis uydurmakla itham edilen Ebû Saîd b. Ca'fer'den gelen rivâyet oranının *Müsned'* de %1,7 gibi oldukça düşük bir seviyede kalması, bu rivâyetlerin başka tariklerle desteklenmesi ve müellifin bu malzemeyi seçerek kullanması, Hârisî'nin zafiyetinden çok, eleştirel seçiciliğini göstermektedir. Dolayısıyla, usul ilkeleri ve cerh-ta'dil verileri birlikte değerlendirildiğinde, onu kezzâb veya metrûk değil, hakkında tenkitler de bulunan, fakat esasen tevsîk edilmiş bir muhaddis olarak konumlandırmak daha isabetlidir.

*Müsnedü Ebî Hanîfe'*nin iç yapısına dair inceleme ise, eserin basit bir derleme olmaktan ziyade bilinçli bir hadis çalışması olduğunu ortaya koymaktadır. Nüshalar ve iki modern tahkik (Esyûtî, Behrâicî) yanında Konya nüshasının da dikkate alınmasıyla, eserin rivâyet hacmi, merfû-mevkuf-mürsel dağılımı ve semâ-kırâat-kitâbet lafızlarının oranları nicel olarak belirlenmiştir. Hârisî'nin, merfû asıl rivâyeti verdikten sonra aynı hadisin Ebû Hanîfe üzerinden gelen mütâbî' ve şevâhidini sistemli biçimde sıralaması, isnadlar arasındaki farklılıklara işaret etmesi, sahih gördüğü isnadı açıkça tercih etmesi, mübhem sahâbî ve tâbiileri diğer isnadlar üzerinden teşhis etmesi ve büyük muhaddislerin isnad hatalarını dahi düzeltmesi, onun pasif bir nakilci değil, isnad odaklı çalışan aktif bir münekkit olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, *Müsned'*de sergilenen ricâl ve ilel hassasiyetin Ebû Hanîfe'nin hadisçiliğini savunmaya ve Hanefî çevrelerinin hadis ve isnad hâkimiyetini görünür kılmaya yönelik bilinçli bir ilmî mücadele olarak okunmalıdır.

Eserin kaynakları ve asılları üzerine yapılan tahlil de bu tabloyu tamamlamaktadır. *Müsned*'deki rivâyetlerin önemli bir kısmının, kendisi de bir *Müsnedü Ebî Hanîfe* tasnif ettiği bilinen İbn Ukde'nin rivâyetlerine dayandığı; rivâyetlerin yaklaşık üçte birinin doğrudan ondan geldiği ve *Müsned*'deki hadislerin yarıdan fazlasının muhtemelen İbn Ukde *Müsned*'iyle müşterek olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî, Hamza b. Habîb, İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe ve başka muhaddislerin kitaplarından kitâbet yoluyla yapılan nakiller, Hârisî'nin Ebû Hanîfe rivâyetlerini sadece şifahî yollarla değil, yazılı asıllara istinat ederek topladığını göstermektedir. Bu durum, *Müsned*'in rastgele derlenmiş dağınık rivâyetlerden değil, belirli bir "asıl" geleneğine ve kitap kültürüne dayanan bilinçli bir tasniften oluştuğunu ortaya koymakta; eserin güvenilirlik derecesini önemli ölçüde artırmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Hârisî'nin cerh-ta'dil literatüründeki yerini yeniden tartışmaya açmakta ve *Müsnedü Ebî Hanîfe*'yi, Ebû Hanîfe'nin hadisçiliği ve erken Hanefî hadis mirasının teşekkülü açısından vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olarak konumlandırmaktadır. *Müsned*, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen rivâyetleri gelişigüzel toplayan bir derleme değil; isnad tenkidinin fiilen uygulandığı, ricâl bilgisinin işletildiği ve mezhep içi savununun ilmî argümanlarla yürütüldüğü bir eser olarak Hanefî hadisçilik tarihinin ve ehl-i rey/ ehl-i hadîs tartışmalarının yeniden değerlendirilmesinde merkezi bir rol üstlenmektedir. Bundan sonraki araştırmaların, Hârisî *Müsned*'ini diğer Ebû Hanîfe müsnedleriyle mukayeseli olarak incelemesi, İbn Ukde'nin kayıp *Müsned*'ini bu rivâyetler üzerinden kısmen yeniden inşa etmesi ve *Müsned*'in isnad ağını nicel yöntemlerle analiz etmesi, hem eser hem de erken Hanefî hadis geleneği hakkında daha derin bir kavrayış sağlayacaktır.

Kaynakça

Çan, Abdullah. *Ehl-i Rey'e Mensubiyet Bir Cerh Sebebi miydi?*. Ankara: İlâhiyât, 2025.

Ebû Hanîfe, Nûman b. Sâbit. *Müsnedü Ebî Hanîfe*. thk. Ebû Muhammed el-Esyûtî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.

Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam Ebî Hanîfe*. thk. Latîfurrahmân Behrâicî. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.

Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmâmü'l-A'zam Ebî Hanîfe*. thk. Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî. 2 Cilt. İslamabad: Mecmeü'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 2000.

Evrekzeî, Muhammed Emîn. *Mesânidü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve adedü merviyyâtihî mine'l-merfûâtî ve'l-âsâr*. Karaçi: Meclisü'd-Da've ve't-Tahkiki'l-İslâmî, 1978.

Halîlî, Halîl b. Ahmed. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'l-hadîs*. Neşir: Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

Hatipoğlu, İbrahim. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10 Şubat 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cevzi-ebul-ferec#2-hadis-ilmindeki-yeri>

Hatipoğlu, İbrahim. "Müsned". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12 Şubat 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musned--telif-turu>

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 4. Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'cîlü'l-menfe'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbe'a*. thk. İkrâmullâh İmdâdü'l-Hak. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Haydarâbâd: Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327 h./1907-1909 m.

İbn Hibbân, Muhammed. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992.

İbn Kutluboga, Kâsım. *Tâcü't-Terâcim fî tabakâti'l-hanefiyye*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1962.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût – Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986-1993.

İbnü'l-A'cemî, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi-vad'i'l-hadîs*. Neşir: Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbü tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1961.

Kandemir, M. Yaşar. "es-Sünen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12 Şubat 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sunen>

Kevserî, Muhammed Zâhid el-Hasan. *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâgahü fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. y.y.: b.y., 1990.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Haydarâbâd-Dekken: Matba'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1914.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay b. Muhammed. *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1407/1986.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. Neşir: Muhammed Osmân. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985.

Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. Haydarâbâd: Dairatu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962.

Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osman. *Mukaddimetü İ'lâü's-Sünen Ebû Hanîfe ve Ashâbuhu'l-Muhaddisîn*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1415/1994.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî Haberi men Gaber*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıdvân Arkasûsî vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (alan editörü ve yayın kurulu), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeli ile incelendi. Bu makale intihal.net kullanılarak tarandı ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Mali Destek: Bu araştırmayı desteklemek için fon kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakkı ve Lisans: Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara, ticari kullanım hakkı dergimize aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Yazarlık Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Mail: tahkikdergisi@haciveyisade.org.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tahkik>

Review: Single anonymized- Two internal (Field Editor and Editorial Board) and Double anonymized- Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (intihal.net)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: During the preparation of this study, no artificial intelligence-based tools or applications were used. All content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Financial Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Conflict of Interest: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyrights and License: The copyrights of the articles published in our journal belong to the authors, while the commercial use rights belong to our journal. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC license.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained through literature review/published sources.

Author Contribution Statement: The author has contributed to the entire work independently.

Mail: tahkikdergisi@haciveyisade.org.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tahkik>